

KRIAUKLĒS

LIETUVOS JŪRŲ MUZIEJAUS
RINKINIAI PRABYLA

KRIAUKLĖS

Lietuvos jūrų muziejus
Klaipėda
2020

© Lietuvos jūrų muziejus
© Algirdas Stankevičius
© Alfonsas Mažūnas

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB)

ISBN 000-0000-000-00-0

Algirdas Stankevičius

*Šią knygą skiriu Aloyzui Každaliui,
Jūrų muziejaus kūrėjui ir
ilgamečiam direktoriui, atminti*

Turinys

Įvadas	9	Indų dievo višnu dovana žemei	91
Pilvakojai	14	Palieskim jūros arfų stygas	94
Kriauklė – milijonierė	15	Australija – suktinukių rojus	96
Vaivorykštė po vandeniu	16	Undinių karoliukai	100
Sagos iš jūros kriauklių	20	Pavojingas grožis	102
Nuodėmių akis	22	Kriauklė vietoje gražto ir indas, ir patiekalas	108
Uolų sagutės	25	Plokščiakojai	111
Baltijos jūros istorijos liudininkai	27	Itys neptūno karalystėje	113
Idėja archimedui	29	Dvigeldžiai	114
Saulės laikrodžiai	31	Auksinės jūrų garbanos	116
Adatos be siūlų	32	Lietaus lašelis, pavergęs moterį	117
Jūros laiptai	34	Grožio deivė gimė kriauklėje	120
Kaip kriauklės kolekcionuoja kriaukles...	35	Kuo smaguriavo romos imperatorius Vitelijus	127
Vorai tarp kriauklių	36	Spygliuotos tarsi ežiai	131
Kaip lygino papirusą ir prekiavo turguje	41	Spalvotieji kriauklių pinigai	135
Ar yra mėnulis jūroje?	50	Ar turi jūra širdį?	137
Šalmai jūros dugne	53	Spąstai po vandeniu	142
Alyvuogių aliejaus saugyklos	56	Kas vos nesužlugdė kolumbo kelionių?	146
Kaip nuraminti jūros bangas?	58	Ar gali kriauklės paskelbti karą?	149
Varlės jūroje?	61	Kaip pragrauzti akmenį?	152
Dažai imperatoriaus togai	63	Galvakojai	154
Koralinukės	73	Kas išrado povandeninę valtį?	159
Jūros rageliai	75	Mažieji jūrų keliautojai	157
Melionukės iš neptūno sodų	78	Ar gali augti kojos ant galvos?	160
Verpstinukės, bet ne vilnai verpti	80	Retos kriauklės	168
Alyvūnės iš neptūno karalystės sodų	83	Kriauklės lietuviškais vardais	176
Popiežiaus mitra po vandeniu	86	Iškilių žmonių vardai, garsinantys kriaukles	178
Jūros gelmių elegancija	89	Naudota literatūra	182

Du trečdaliai mūsų Žemės paviršiaus – jūros ir vandenynai. Nepaprastai įdomi ir turtinga Pasaulinio vandenyno gyvūnija. Stebina ne tik gausa, bet ir formų, sandaros, dydžio, elgsenos įvairovė. Ketvirtadalis jūrose gyvenančių gyvūnų rūšių – moliuskai. Jų priskaičiuojama apie 50 000 rūšių. Dar 25 000 gyvena sausumoje ir apie 5 000 – gėluose vandenyse.

Terminas moliuskai yra kilęs iš lotynų kalbos žodžio **mollis** „minkštas“. Jį pirmą kartą pavartojo graikų filosofas Aristotelis, kai moliuskais įvardijo aštuonkojus, kalmarus ir galažiaunius. Ilgą laiką mokslinėje ir populiariojoje literatūroje šie gyvūnai buvo vadinami minkštakūniais. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad tarp atskirų moliuskų grupių panašumų yra mažai, tačiau daug požymių, pabrėžiančių ne tik šios grupės bendrą kilmę, bet ir įrodančių savitą jų evoliucijos eigą. Iš tikro, kas gali būti bendro tarp sraigės, austrės, chitono ir aštuonkojo?

Atrodo, kad chitonai (Indijos vandenynas) visai nepanašūs į mums įprastus moliuskus. Jų kriauklė sudaryta iš aštuonių atskirų plokštelių, viena kitą, dengiančių, kaip stogo čerpės.

Moliuskai – labai įvairūs, tačiau juos vienija pagrindiniai kūno sandaros bruožai: kūnas skirstomas į galvą, liemenį ir koją, kūno paviršiuje esanti odos raukšlė – mantija – dengia vidaus organus. Išorinis mantijos sluoksnis, epitelis, gamina kriauklę, susidedančią daugiausia iš kalcio karbonato. Kriauklė yra bene aki-vaizdžiausias šios grupės gyvūnų požymis. Šiame kataloge ir kalbėsime apie jas. Kriauklės gali būti storos, sunkios ir didelės arba plonos, lengvos ir trapios, gaubti kūną iš išorės arba slypėti kūno viduje, o kartais kriauklės gali ir visai nebūti. Zoologijos mokslo ištakose minkštakūnis ir kriauklė net buvo laikomi atskirais individais. Tik vėliau, nustatčius, kad kriauklė yra moliusko mantijos gaminys, pradėta kriauklę ir minkštakūnį aprašinėti kaip vieną organizmą. Moliuskui kriauklė yra tas pat, kas šarvas vėžiui arba skeletas žmogui. Skeletas – atrama, šarvas – apdangalas. Dažniausiai kriauklė susukta spirale – tai gerai matyti kriauklės pjūvyje.

Chitonas

Kiekviena moliuskų rūšis turi tik jai charakteringą kriauklę, kuri ir yra pagrindinis požymis sisteminant šiuos gyvūnus. Kolekcionieriai, zoologijos muziejų lankytojai dažniausiai mato tik kriauklę, bet nemato paties moliusko. Ir tegul autoriui atleidžia pastabesnis skaitytojas, kai kataloge suras žodį kriauklė, pavartotą ten, kur kalbama apie moliuską bendrai.

Šiuolaikinėje sistematikoje moliuskai skirstomi į 8 klases: chitonus (Polyplacophora), skydakojus (Caudofoveata), vagakojus (Solenogastres), monoplakoforus (Monoplacophora), pilvakojus (Gastropoda), plokščiakojus (Scaphopoda), dvigeldžius (Bivalvia), galvakojus (Cephalopoda).

Kataloge moliuskų kriauklės pateikiamos atskiriomis šeimomis, laikantis dabartinės mokslinės klasifikacijos, pateiktos Pasaulio jūros rūšių registre (WoRMS).

Ši knyga apie moliuskus, padarus, su kuriais mes Lietuvoje kasdieniniame gyvenime susiduriame retai. Jie neieško mūsų draugystės, tūno sau žemėje, gėlame ar jūriniame vandenyje, o jei ir pasipina sode ant tako, tai neatrodo labai išvaizdžiai ir vargu ar jau sukelia didelį susidomėjimą. Lietuva nėra šiltų kraštų šalis, o jos krantus skalaujanti Baltija negali pasigirti įvairiaspalviais ir nenusakomų formų moliuskais. Tačiau paklauskime, ką apie šiuos gyvūnus mano geologai, paleontologai, zoologai ar kitų sričių mokslininkai, besidomintys mūsų planetos istorija, gyvybės joje atsiradimu, raida, ir mes išgirsime daug gražių žodžių apie moliuskus. Šie kuklūs padarai yra vieni seniausių Žemės gyventojų. Jų suakmenėjusios liekanos atskleidė daug žemės geologinės praeities paslapčių ir tarsi kelrodžiai žymi gyvybės vystymosi kryptis ir seką.

Lietuvoje pažintis su moliuskais dažniausiai apsiriboja upėse, ežeruose ar tvenkiniuose sutinkamomis kudrinukėmis, raginiais trimitininkais, dreisenomis ar bedantėmis bei sausumoje gyvenančiomis vynuogine ar sodine sraigėmis ir miškuose ant grybų randamais, soduose paplitusiais šliužais. Tačiau paskutiniaisiais metais paplito susidomėjimas tropinių jūrų moliuskų kriauklėmis, pagausėjo žmonių, renkančių jas ir jau turinčių namuose jūrinių kriauklių kolekcijas. Išsiplėtę bendravimo ryšiai, galimybė laisvai keliauti po įvairiausias pasaulio šalis skatina domėjimąsi kriauklėmis bei norą pažinti jas.

Ši knyga skirta tiems, ką vilioja nepasakomai įvairūs ir paslaptingas kriauklių pasaulis, kas geidžia sužinoti, kada žmogus pradėjo vartoti moliuskus maistui, o jų kriauklės buityje, kada jis atskleidė ir įvertino jų grožį, panaudojo savo kultūroje, kaip tęsiasi žmogaus ir gamtos kūrybinis bendravimas.

Pridėkime kriauklę prie ausies ir išgirsime „jūros ošimą“. Jis primins senuosius egiptiečius, lyginusius papirusą didele kaurės kriaukle, nukels į tolimes Samos salas, kur iš dvigeldžių moliuskų geldelių dantytais kraštais buvo gaminami pjūklai, arba pas Amerikos indėnus, mėgusius rūbus siuvinėti vampumais – perlamutriniais jūrinių kriauklių skritulėliais. Kriauklės jie dažydavo skirtingomis spalvomis ir suverdavo sudėtingais raštais, kuriuos perskaityti galėjo tik tam pasiruošę vertėjai. Kiekviena spalva turėjo tam tikrą reikšmę: raudona skelbė karą, juoda – pavojų, balta įkūnijo taiką ir laisvę.

Išgirsime ir palmių šlamesį tolimojoje Polinezijoje, iš kur drąsūs senovės jūrininkai į ilgas keliones leisdavosi lengvomis ir greitomis valtimis, išskobtomis smailiomis grąžtelio kriauklėmis. Ne viena jūrininkų karta keikė pragaištingus „jūrų kirminus“, ne viena ekspedicija, išsiruošusi naujų žemių ieškoti, žlugo taip ir nepasiekusi tikslo, ne vienas laivas, prikrautas prieskonių ar kitų užjūrio gėrybių, nebaigė ke-

lionės. Graikų trijėros, Venecijos galeros skęsdavo suardytos nesuskaičiuojamos „jūros kirminų“ gausybės.

Kriauklės garsas atneš senąsias skandinavų legendas apie krakeną – milžinišką baidyklę, gyvenančią jūroje ir laikančią savo čiuptuvuose visą Žemę. Kai jis blogos nuotaikos, žudo jūrininkus, įtraukdamas į savo valdas drauge su laivu. Kraują stingdančios istorijos lydi kriaukles. Lyg jos didžiulėmis geldelėmis perpjauna laivo inkaro grandines, o kiekvieną, kas bando prisiliesti prie milžiniškos kriauklės, sugriebia už rankos. Raštuotos ir spalvotos kriauklės be gailesčio, paėmus jas į rankas, suleidžia nuodų, gerokai stipresnių už kobros nuodus.

Prieš daugelį metų Indijos ir Ramiojo vandenyno salų gyventojai kriaukles pūsdavo skelbdami karą. Senąjį jūros dievą Poseidoną supo svita jam pavaldžių dievų. Jų tarpe ir Poseidono sūnus Tritonas. Jis griausmingais kriauklės garsais sukeldavo baisias audras. O štai senovės istorikai rašo, kad Romos imperatorius Aulus Vitelijus Germanikas buvo įpratęs vienu prisėdimu praryti po tūkstantį austrių. Vitelijus iki šiol laikomas austrių žvejų globėjumi.

Kriauklės primins istoriją apie Egipto karalienės gražiosios Kleopatros prabangą, kai jos laivas su iškeltomis burėmis, nudažytais garsiaisiais purpuro dažais, išgaunamais iš moliuskų, skubėjo Akcijaus mūšyje į pagalbą Antonijui. Neapeis moliuskų istorijos ir įžymaus audeklo, išausto iš pinų kriauklių bisuso siūlų. Ovidijaus išgarsintas „jūros šilkas“ buvo toks plonas ir lengvas, kad moteriškų pirštinaičių pora nesunkiai tilpdavo graikiško riešuto kevale.

Dabar sunku būtų pasakyti, kokie pirmieji daiktai tapo mainų valiuta, tačiau drąsiai galima teigti, jog pirmųjų tautų prekybiniuose sandėriuose svarbus vaidmuo teko kriauklėms. Saliamono salyno Langa-Langa lagūnoje, prisiglaudusioje mažoje Auki saloje, dar ne taip senai buvo „kalami“ pinigai iš kriauklių.

Kriauklės nukels ir į tolimus Kolumbo laikus, kai atradęs Vest Indiją, jis pamatė atidarytas dvigeldes jūrines kriaukles, kabančias ant medžio šakų. Čiabuiviai tikėjo, kad rasos lašelis, patekęs į kriauklę virsta perlu. Paseks kriauklės ir seną kinų legendą apie nepaprastą perlo savybę skleisti šilumą, kurios pagalba vienas senukas žiemą be ugnies išsivirė ryžius.

Kriauklių rinkimas prasidėjo dar pirmųjų žmogaus laikais. Bet tuo metu tai buvo maisto objektas. Kiek vėliau jas ėmė rinkti papuošimui ir estetiniam pasitenkinimui. Pasakojama, kad vieni pirmųjų kolekcionierių buvo karaliai ir karalienės, princai ir dvariškiečiai: savo rūmuose jie turėjo kriauklių kabinetus. Aristokratiškas užsiėmimas buvo gana paplitęs. Karalius Luji III Prancūzijoje turėjo didžiausią kolekciją, kuri lankytojams buvo atidaryta 1635 m. Vezuvijaus ugnikalnio, sunaikinusio Pompėjos miestą, kasinėjimo metu rasta didelė kriauklių kolekcija liudijo apie plačius prekybos ryšius. Rinkinyje buvo kriauklių iš tolimos Raudonosios jūros. Ispanijos karalienė turėjo vieną turtingiausių kriauklių kolekcijų. Visi jūrų keliautojai jautė pareigą parvežti iš tolimų kelionių gražias kriaukles. Rusijoje Petras I pradėjo rinkti kriaukles tuo metu, kai prasidėjo Rusijos laivyno vystymasis. Caras Aleksandras I pratęsė kolekcionavimo aistrą. Rusijos monarchai net varžėsi tarpusavyje, kieno kolekcija geresnė.

Viena didžiausių kriauklių kolekcijų priklausė garsiajam Romos imperatoriui Kaligulai. Romėnų istorikas ir biografas Gajus Svetojus pasakoja apie Kaligulos legionų žygį kovon su angliais. Keturiasdešimtais mūsų eros metais, priėjęs La Manšo sąsiaurį, imperatorius nutarė, kad geriau kariauti su Neptūnu nei su britais. Išrikiuotiems ir kovai pasiruošusiems kariams jis įsakė... rinkti pakrantėse jūros kriaukles. Tai keisčiausias įsakymas visoje karybos istorijoje. Į Romą imperatorius grįžo su dideliais kriauklių rinkiniais ir pavadino juos „nukariauto vandenyno duokle“.

Kriauklės pjūvis

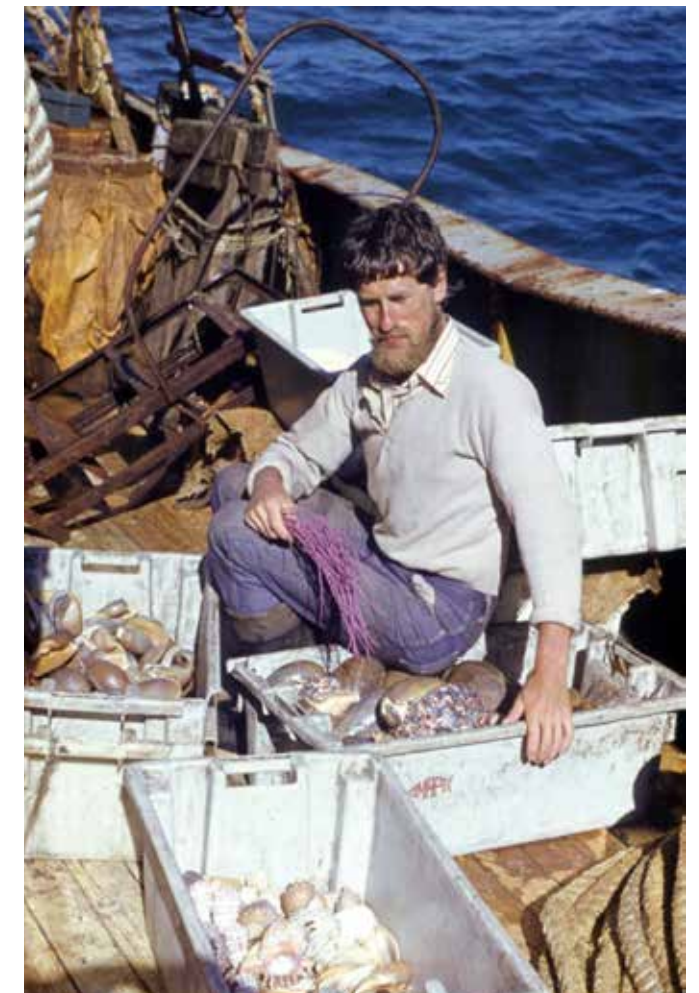
Mielas skaitytojau, susipažinti su nuostabiais gamtos kūrinių iš Neptūno karalystės Jums padės Jūrų muziejaus rinkinių puošmena – kriauklių kolekcija. Pirmoji kriauklių ekspozicija atidaryta 1971 m. nedideliame namelyje Klaipėdos centre. Tai buvo kelios dešimtys kriauklių iš kolekcionieriaus ir jūrų locmano Felikso Rimkevičiaus kolekcijos. Vėliau kolekcijos papildymas vyko organizuojant ekspedicijas į įvairias pasaulio vietas. 1975 m. į pirmąją ekspediciją leidosi jūrų muziejaus direktorius Aloyzas Každailis su savo kolega Eugenijumi Buivydu. Žvejybiniais laivais jie ieškojo kriauklių ties vakarų Afrikos krantais.

Atoslūgio metas Seišelių salose – tinkamas metas ieškoti kriauklių

Vėliau sekė ekspedicijos į Baltąją, Japonų, Karibų jūras. Ekspedicijos mokslotiriamaisiais laivais į Indijos vandenyną užtikrino naujus kriauklių atradimus Jemene, Sokotros saloje, Seišelių salyne, Madagaskrae, Mauricijaus salose. Ramiajame vandenyne muziejaus darbuotojai kriaukles rinko plačiame areale: nuo šiaurėje esančios Ochotsko jūros, Kamčatkos iki tropikų regionuose esančios Pietų Kinijos jūros ir daugybėje salų, išsimėčiusių pietinėje vandenyno dalyje, Melanezijoje ir Polinezijoje. Muziejaus rinkinius ženkliai praturtino muziejaus specialistų kelionės į egzotiškąsias Naujosios Kaledonijos, Taičio salas. Kolekcija taip pat pasipildė ir iš privačių kolekcijų. Ypač vertingos buvo Klaipėdos jūrų uosto locmano Felikso Rimkevičiaus ir gydytojo klaipėdiečio Henriko Danilos kolekcijos. Šiandien Lietuvos jūrų muziejaus rinkiniuose per 23 000 egzempliorių iš įvairių pasaulio vietų, visų vandenynų, daugumos jūrų. Didelių ir mažų, nepaprastai gražių ir nekrentančių į akis pilkųjų kriauklių. Jūrų muziejaus kriauklių kolekcijoje daug retų, endeminių rūšių, kuriomis didžiuojasi geriausi pasaulio muziejai.

Jūrų muziejaus direktorius Aloyzas Každailis CR Atlante prie surinktų kriauklių. Lietuvos jūrų muziejaus archyvas.

Muziejaus darbuotojai Indijos vandenyne

Po koralais slepiasi daug kriauklių

Tikiu, kad perskaičius šį leidinį kas nors iš Jūsų susižavės kriauklėmis. Tai būtų nuostabu. Noriu tik vieno – neskubėkite pirkti kriauklių į namus. Jų vieta gamtoje, jūroje. Kaip medis negali augti be žemės, taip ir Vandenynas nyksta be gyventojų. Geriau apsilankykite Lietuvos jūrų muziejuje ir čia galėsite grožėtis nenusakoma kriauklių įvairove, muziejaus gidai papasakos daug įdomaus apie šiuos jūrų gyvūnus. Muziejaus specialistai žino ką, kada ir kiek galima paimti iš gamtos, nepadarant jai žalos. Muziejaus priedermė – supažindinti lankytojus su paslaptingu jūros gyvenimu, išsaugoti jūros gyvūnus ateities kartoms, leisti grožėtis kriauklėmis milijonams akių. Namuose gi juos matysite ir grožėsitės tik Jūs patys...

Jūrų muziejaus ekspozicijoje surinktos gražiausios ir vertingiausios pasaulio kriauklės

THE COLLECTIONS OF THE LITHUANIAN SEA MUSEUM TELL THE STORIES. MOLLUSC SHELLS

Two thirds of our Earth's surface are covered with seas and oceans. The fauna of the World's Ocean is surprisingly interesting and rich. Not only abundance of it but also the forms, structures, sizes, behavioural patterns surprise us. One fourth of the species of animals living in seas are molluscs. There are approximately 50,000 species of them. Additionally, some 25,000 of them live on the land and approximately 5,000 reside in freshwater.

Molluscs are diverse; however, they have major characteristics of their body structure in common: the body is divided into head, trunk and leg; the surface of the body bears a fold, called mantle, covering the internal organs. The external layer of mantle, the epithelium, produces the shell consisting mostly of calcium carbonate. A shell is perhaps the most obvious feature of this group of animals. The present catalogue is dedicated to them. Mollusc shells can be thick, heavy and large or thin, light and fragile; externally embrace the body or hide within it; and sometimes shells may be absent at all. At the very beginning of zoology as a science, the soft-body spineless animal and the shell were considered as separate individuals. Only later, after finding out that a shell was a product of mollusc's mantle, the shell and soft-body spineless animal were described as the whole organism. A shell to a mollusc is like a mail to a crayfish or a skeleton to a man. A skeleton is a supporting structure, whereas a shell is a cover. Usually, a shell is twisted like a spiral, which is visually displayed in the shell section.

Each species of molluscs has a specific shell which is a major feature in the characteristics of these animals. Collectors, visitors of zoological museums often see a shell only, without noticing a mollusc itself. Let a sharp-eyed reader forgive the author of the catalogue for using the word 'shell' where a mollusc shell is a general object of discussion.

In contemporary systematics, molluscs are divided into 8 classes: chitons (*Polyplacophora*), vermiforms (*Caudofoveata*), solenogasters (*Solenogastres*), monoplacophorans (*Monoplacophora*), gastropods (*Gastropoda*), scaphopods